

KARTLÄGGNINGEN AV SVERIGES LANDSKAP FÖRE 1900 - TALET

Andreas Gällerspång

Inledning

Den svenska kartografin har inte existerat så länge om vi jämför med omvärlden. Den har ändå en intressant historia och har spelat en viktig roll i det svenska samhället under de senaste århundraden. Den här uppsatsen är ett försök att återge det viktigaste i den svenska kartografins historia fram till slutet av 1800-talet, kort beskriva de viktigaste reformerna som haft stor betydelse för kartframställningen i Sverige och visa varför kartframställningen var så viktig och fick så stor omfattning.

De första svenska kartografiska bidragen

Redan på 600-talet före Kristus framställde greken Anaximander vad som anses vara den första världskartan (Bratt 1958). Kartografin utvecklades därefter främst kring medelhavsområdet och det skulle dröja till tidigt 1500-tal innan de första blygsamma svenska kartografiska bidragen kom.

Reformationen ledde till att ett flertal ledande svenska katoliker tog sin tillflykt till Rom. Bland dessa fanns två före detta biskopar, Johannes Magnus och Peder Månsson vilka försåg den bayerska kartografen Jacob Ziegler (1471 - 1549) med uppgifter till dennes nordenkarta (se bilaga 1) vilken trycktes 1532 (Sporrong & Wennström 1994).

Johannes Magnus bror Olaus Magnus tvingades också fly utomlands, trots detta arbetade han hela sitt liv på att öka kännedomen om Sverige (Bratt 1958). Han hade före sin flykt gjort omfattande resor runt om i Sverige för Gustav Vasas räkning varvid han förde minnesanteckningar och gjorde observationer. Det var m.h.a. dessa som han framställde nordenkartan Carta marina (se bilaga 2), tryckt 1539. Kartan är en illustration till hans etnografiska verk Historia om de nordiska folken i vilken han propagerar för Sveriges storhet (Sporrong & Wennström 1994).

Den första kartan man vet trycktes i Sverige ingick i Gustav Vasas bibel (1542) som illustration i Daniels bok (se bilaga 3). Denna världskarta är mycket enkel och man tror att den skall försöka återge hur människorna uppfattade världen på profetens tid (Bratt 1954).

Rasmus Ludvigsson (död 1594) var den främste i kungens kansli på sin tid och fick till uppgift att gå igenom de vid reformationen beslagtagna brev-, kopie- och jordeböcker. Under detta arbete gjorde han en del schematiska kartsquisser vilka är de idag äldsta kända bidragen i svensk kartografi (Bratt 1954).

Den svenska kartografins fader brukar sägas vara Andreas Bureus (1571 - 1646) (Sporrong & Wennström 1994). Bureus fick år 1603 i uppdrag av Karl IX att upprätta en karta över Norden (Bratt 1954). Det tog dock 23 år innan denna s.k. Orbis nova et accurata de lineato var färdig och tryckt. Dessa år ägnades åt resor och positionsbestämningar runt om riket. Bureus förbättrade bilden av Norden avsevärt även om de dåvarande icke svenska delarna är relativt schematiskt återgivna. Orbis Arctoi kom att utgöra normen för nordenkartor en lång tid framöver (Bratt 1954).

Sveriges Lantmäteri

Tillkomst och organisation

Nästa stora uppgift för Andreas Bureus blev att bygga upp en svensk lantmäteriverksamhet enligt Gustav II Adolfs instruktioner år 1628. Efter fem år övergick Bureus till andra arbetsuppgifter och lantmätarna fick nu arbeta självständigt med placering i var sin landsdel. 1642 tillsattes Peder Menlös att vara inspektor över lantmäteriet för att leda och syna lantmätarnas arbete för att förbättra resultaten. Under olika inspektorer fortskred arbetet till 1683 då Carl Gripenhielm (död 1694) blev direktör varvid inspektortjänsten drogs in. Dessutom upprättades lokala lantmäterikontor i varje län och provins. Gripenhielm klarade dock inte av att ensam ha uppsikt över och leda lantmätarna vilket föranledde att en central organisation växte fram. Denna centrala organisation har sedan dess funnits under olika namn som lantmäterikontor, generallantmäterikontor och lantmäteristyrelse (Jungquist 1928).

Verksamhet

De instruktioner som Andreas Bureus fick av Gustav II Adolf 1628 innebar att Bureus skulle anställa eller lära upp lantmätare för att rita geografiska kartor över landskap, härad och socknar men också geometriska kartor över byarnas olika ägoslag. Dessutom skulle sjöar, strömmar, hamnar, städer, gruvor, bergsbruk m.m. karteras. Kartläggningen skulle inte bara redogöra för rådande förhållanden utan även på de möjligheter till förbättringar som fanns (Jungquist 1928). Denna uppgift som Bureus fick var enormt stor och ett arbete som egentligen aldrig kan bli klart då förhållandena hela tiden förändras i landskapet.

Fram till 1642 då Peder Menlös tillsattes som inspektor upprättades huvudsakligen geometriska kartor i dåvarande svenska delarna av Svealand och Götaland (Bratt 1954). Man inriktade sig på att framställa en kartversion av jordeboken som sammanställdes sockenvis till s.k. geometriska jordeböcker (Jungquist 1928). Menlös skyndade dock på det geografiska kartläggningsarbetet.

I slutet av 1640-talet hade man uppfattningen att den geometriska kartläggningen i princip var klar och då kom de mesta resurserna att läggas på geografisk kartläggning. Efter kungens beslut om reduktionen 1655 fick lantmätarna mycket arbete med att kartlägga den s.k. frihetsmilen (Bratt 1954).

Vid Roskildefreden 1658 fick Sverige Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän vilka endast var geografiskt karterade främst i militärt syfte då Danmark saknade lantmäteriverk. Därför fick den geometriska kartläggningen ett uppsving på 1670-talet. Under 1680-talet drevs kartframställningen på ytterligare i samband med den stora reduktionen (Bratt 1954).

1688 sammanställde lantmäteriets direktör Carl Gripenhielm en generalkarta över hela det dåvarande område som var Sverige m.h.a. de geografiska och geometriska kartor som dittills gjorts i lantmäteriverket. Där nytt material saknades, främst i norra Sverige, använde han sig av Bureus karta *Orbis Arctoi*. Sveriges kartbild förbättrades betydligt därmed i södra Sverige men kunde förmodligen blivit ännu bättre om inte Gripenhielm hade fått avslag på sin begäran hos kungen att få ta del av militärens kartor. Arbetet med framställandet av den här generalkartan visade återigen hur svagt grundmaterialet var i flera avseenden (Bratt 1954).

I slutet av 1600-talet fick lantmäteriet ytterligare arbetsuppgifter i samband med avvitrningen i norra Sverige och de liknande skogskommissionerna i södra Sverige. Detta i kombination med att Sverige blev invecklat i krig början av 1700-talet vilket kom att hämma den geografiska kartläggningen i Sverige (Bratt 1954).

Lantmätarna hade ända sedan starten haft många uppgifter som gällde skattläggning. Det kunde t.ex. vara hemman eller byar som klagade över skatterna och som då skulle granskas av lantmätarna. Lantmätarna hade också tillstånd att utföra arbete åt enskilda markägare. Dessa verksamheter kom att öka under andra delen av 1700-talet då stor skiftesförordningen utfärdades. Därefter kom enskifte och laga skifte vilka också kom att kräva stora arbetsinsatser för lantmäteriet.

Geografiska kartläggningen under 1700- och 1800-tal

Då lantmäteriet alltmer blev upptaget med skiftesverksamheten öppnade det vägen för andra aktörer att ta itu med den eftersatta geografiska kartläggningen. Samuel Gustaf Hermelin (1744 - 1820) framställde i stort sett på eget initiativ och med egna medel ett geografiskt kartverk. M.h.a. tidigare kartläggning av gränsen mot Norge och kustlinjen lyckades han till sist få fram de rätta konturena av Sverige men höjdåtergivningen var fortfarande dåligt återgiven (Sporrong & Wennström 1994).

Med den Cisalpinska republikens topografiska kår som förebild startades år 1805 en fältmätningsskår. Dess uppgift skulle vara att upprätta kartor med beskrivningar av landets topografi, statistik och militära förutsättningar. P.g.a. av att krig bröt ut kom det att dröja till år 1810 innan fältarbetet påbörjades (Bratt 1954). Under många olika namn kom denna militära kartverksamheten att leva vidare. De kom att framställa topografiska kartor (se bilaga 4) och förbättra tillgängliga kartor med kompletteringar och rätta dessa efter ett uppmätt triangelnät. Det tog nästan hundra år att framställa generalstabskartor över hela landet. Fältarbetet påbörjades 1821 för Gyinge kartblad och avslutades 1919 för Tännäs kartblad (Sporrong & Wennström 1994).

Reformer som haft stor betydelse för kartframställningen

Reduktioner

Regenterna under medeltiden var tvungna för att säkra sin ställning att försäkra sig om adelns och kyrkans stöd och behövde dessutom få tjänster utförda av adeln. I ett naturhushållande samhälle måste detta betalas och belönas med jord- och jordinkomster. Detta undergrävde dock kronans ekonomi och kronan tog därför ibland tillbaks en del jord- och jordinkomster vilket kallas reduktion.

Avvittringen

Då bergsbruket kom till Norrland behövde de stora skogsmarker för att kunna tillgodose sitt behov av ved. Staten gynnade bergsbrukens utveckling genom att genomföra avvittring. All mark som bevisligen inte var i privat ägo ansågs tillhöra kronan. För att denna mark skulle komma bergsbruken till godo måste kronans allmänningar skiljas från byägorna.

Avvittringen gjordes i början för att gynna bergsbruken eftersom skatteintäkterna från dessa ansågs vara säkrare från bergsbruken än de från nybyggarna som annars skulle kunna ta marken i besittning. Senare skulle statsmakten även gynna nybyggare m.h.a. avvittringen då redan i närheten bosatta inte längre kunde göra anspråk på marken (Jungquist 1928).

Skiftesreformer

Byarna hade oftast en mycket svåröverskådlig uppdelning av åkermarken medan utmarken ansågs vara gemensam. För varje delområde hade varje bydelägare en teg vars bredd motsvarade hans byamål eller m.a.o. hans andel av byns gemensamma tillgångar. Detta system gav en stor spridning av varje bondes tegar.

Alla tre nedanstående skiftesreformer hade till uppgift att skapa rationellare enheter som på ett bättre sätt kunde tillgodogöra sig de nya odlingstekniker som hade kommit fram. Dessutom ville statsmakten få en bättre uppfattning om situationen i byarna och därmed kunna få större skatteintäkter. Det var förmodligen p.g.a. den senare anledningen som gjorde att det blev så svårt att genomföra dessa skiftesreformer i vissa trakter.

De två senare skiftesreformerna utnyttjade redan befintliga kartor med kompletteringar så mycket som möjligt och nya kartläggningar gjordes bara som sista utväg (Sporrong & Wennström 1994).

Storskifte

Jacob Faggot (1699 - 1777) som var direktör över lantmäteriet 1744 - 1777 fick igenom en förordning om storskifte 1757. Inspirationen till denna jorddelningsreform kom bl.a. från England. Storskiftet innebar att markägarna fick färre och större ägoskiften. Det mål som sattes upp 1962 om att antalet ägoskiften per markägare skulle vara högst fyra nåddes emellertid inte alltid. Alla delägare i byn hade rätt att begära storskifte men det visade sig vara svårt att bryta den traditionella indelningen av ägorna (Sporrong & Wennström 1994).

Enskifte

Ur storskiftet växte en radikalare delningsform fram vilken kom att kallas enskifte. Enskifte innebar att varje delägars inägor och gärna även utägor skulle läggas i ett enda sammanhängande område (Sporrong & Wennström 1994). Detta ledde till att byarna splittrades. Där enskiftesreformen genomfördes placerades ofta gårdarna ut två och två av sociala skäl. Enskiftesförordningen kom 1803 men gällde då bara Skåne. Några år senare kom även enskiftesförordningar för större delen av landet. Enskiftet fungerade bra i slättbygderna men det skulle visa sig svårt att genomföra utanför slättbygderna (Bratt 1954).

Laga skifte

Laga skifte infördes 1827 som en medelväg mellan storskifte och enskifte. Laga skifte kom att tillämpas ända in på 1900 - talet och större delen av landet kom att genomgå denna reform. Laga skifte innebar att varje markägare efter skiftet fick ha upp till tre ägoskiften med utmarken inbegripen (Sporrong & Wennström 1994).

Varför kartering ?

Framställning av kartor har genom tiderna genomförts med många olika bakomliggande syften. Ofta har kartor framställts av ren nyfikenhet på omvärlden och för att få ökad förståelse för denna på samma sätt som vi idag kartlägger rymden (Ekstedt 1987).

Statsmakterna hade intresse av kartläggning för att få kontroll över skattläggning men även för militära syften och samhällsplanering. För att få rättvisa skatter och för att staten och kanske även kyrkan skulle veta av vem de skulle utkräva skatt för en viss skattbar företeelse behövdes riktigt uppmätta kartor över böndernas ägor (Ekstedt 1987). Kartframställningen var också ett sätt att för statsmakten att på ett lättöverskådligt sätt få en uppfattning om det rådande läget i bygderna. Detta var givetvis nödvändigt för att kunna fatta rätt beslut och för att kunna påverka utvecklingen.

Militärens framgång i krigföring var i hög grad beroende av det kartmaterial de hade tillgång till (Bratt 1954). För att kunna fatta de rätta strategiska besluten var det ofta nödvändigt med tillgång till bra kartor. Militären insåg värdet av kartornas information och det var därför en stark sekretess kring de färdigställda kartorna. Sekretessen lättades dock upp all eftersom och år 1857 fick även generalstabskartans blad säljas fritt (Sporrong & Wennström 1994). Ett exempel på den hårda sekretess som rådde är att Carl Gripenhielm som var direktör för lantmäteriet inte fick tillgång till militärens material när han skulle framställa generalkartan år 1688. Även generalkartan sekretessbelagdes men några kopior kom på avvägar och på så sätt kunde även dåtidens europeiska kartframställare dra nytta av denna förbättrade version.

Andra orsaker till kartläggning var de stora markägarnas behov av kartor för att få en överblick av sitt innehav. Dessutom ansågs det fint att kunna visa upp sina ägor på vackert utsmyckade kartor. Behovet av kartor för att undvika eller klara upp gränstvister mellan olika markägare var också stort.

Ordlista

Avvittring - åtskiljandet av kronans skogar och allmänningar från byarnas och enskildas

Cisalpinska republiken - norditaliensk stat i slutet av 1700 - talet

Frihetsmil - visade omfattningen på marken av kronans rätt att i samband med reduktionen inlösa viss kring ett slott eller en kungsgård belägen jord som trots förbud frånsåls kronan

Geometriska kartor - Storskaliga kartor främst över byar eller enstaka hemman framställd genom direkt måttagning av vissa sträckor

Geografiska kartor - översiktlig karta i liten skala över ett större område

Jordebok - förteckning över jordegendomar, andra fastigheter, och ekonomiska tillgångar samt den årliga avkastning som skulle utgå från dessa till jordägaren eller kronan

Topografisk karta - karta som visar terrängens lutnings- och höjdförhållanden med höjdkurvor (förr backstreck) samt bl.a. vägnät bebyggelse m.m.

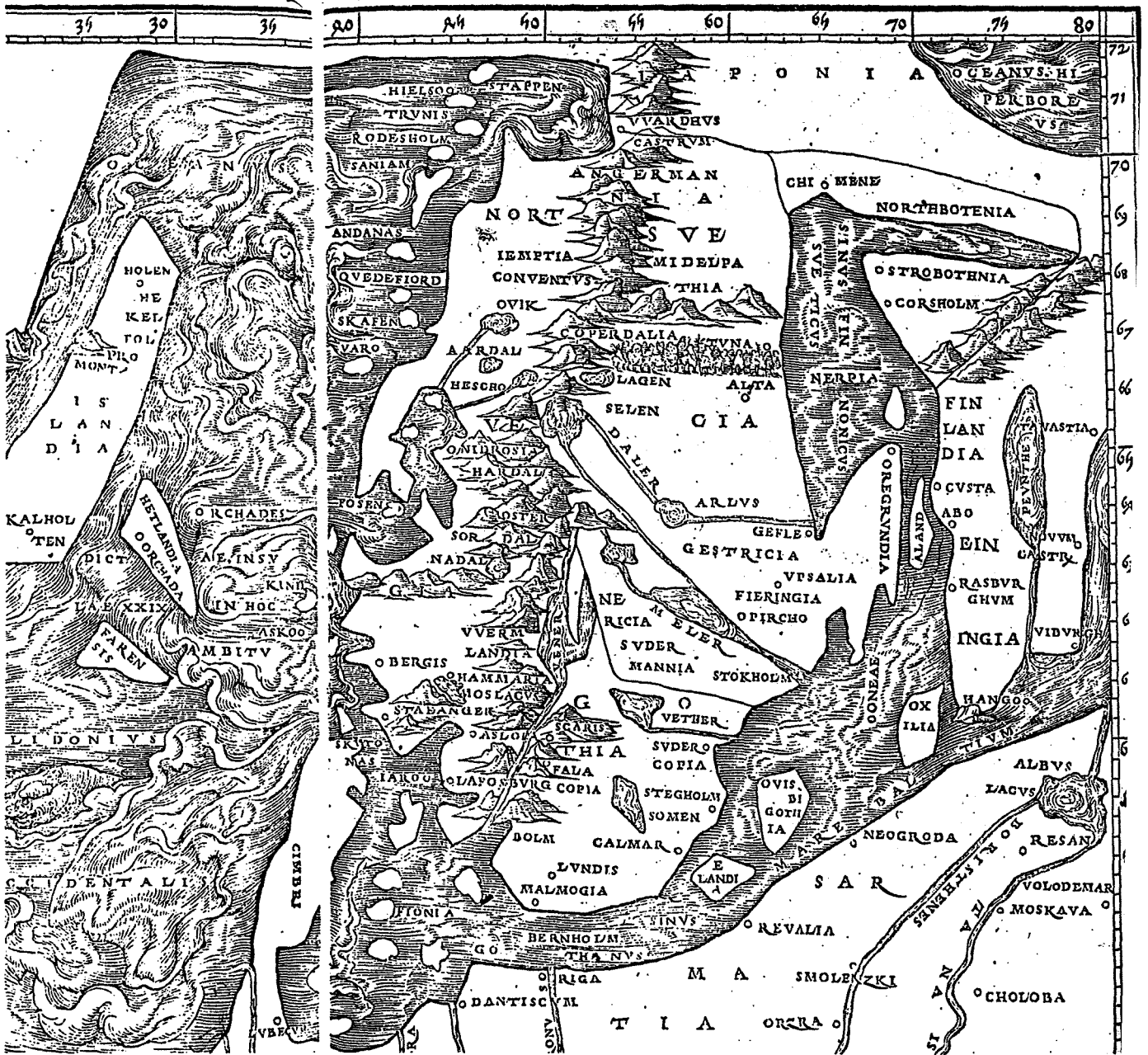
Referenser

Bratt, E. (1958). En krönika om kartor över Sverige. Esselte AB. Stockholm.

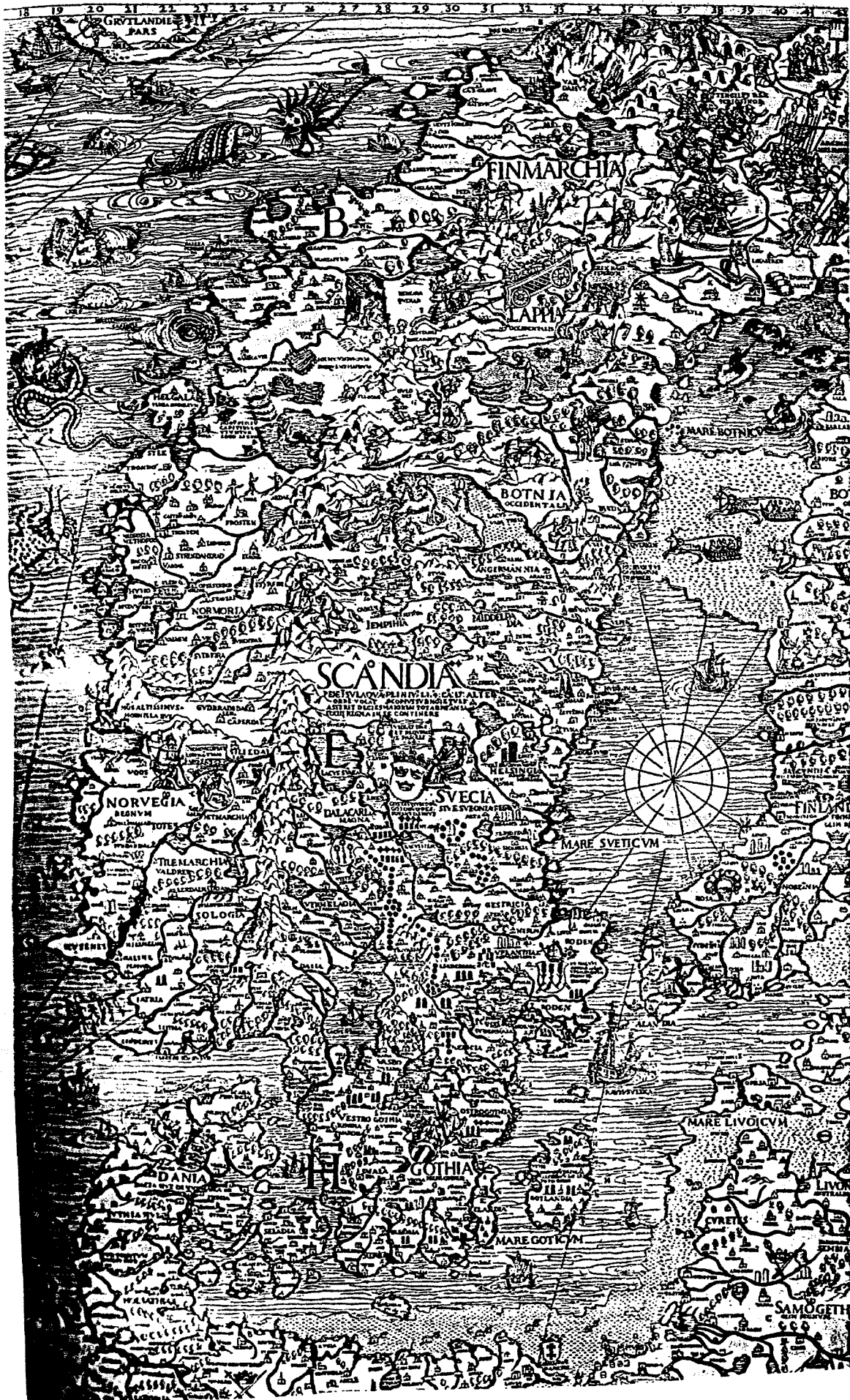
Ekstedt, O. (1987). Färgerna på gamla lantmäterikartor. Bohuslänningens Boktryckeri AB. Uddevalla.

Jungquist, M. m.fl. (1928). Svenska Lantmäteriet 1628 - 1928 Historisk skildring. Kungl. Boktryckeriet, P.A. Norstedt & Söner. Stockholm.

Sporrong, U. & Wennström, H-F. (1994). Bokförlaget Bra Böcker. Italien.

J. Zieglers Nordenkarta 1532 (Bratt 1954)

Olaus Magnus Carta marina 1539 (Sporrong & Wennström 1994)

Världskarta i Gustaf I:s bibel 1542 (Bratt 1954)

Utsnitt av Fältmättningsbrigadens skånska rekognosceringskarta i skalan 1:20 000
1811 - 1820. Från MS i Rikets allmänna kartverk (Bratt 1954)